

УДК 316.728

РЕГІОН ЯК ПРЕДМЕТ СОЦІОЛОГІЧНОЇ РЕФЛЕКСІЇ

І. І. Сидор

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
вул. Університетська 1, м. Львів, 79000, Україна
ircja23@rambler.ru*

Проаналізовано світовий та український соціологічний дискурс щодо регіоналістики. Розглянуто соціологічні концептуалізації регіону та окреслено перетин цієї проблематики з проблематикою етнокультурних ідентичностей.

Ключові слова: регіон, регіоналістика, етнокультурні ідентичності

Соціологічне прочитання регіональних систем набуває дедалі більшої актуальності як в Україні, так і за її межами, оскільки регіони найбільш адекватно реагують на виклики глобалізаційних процесів. Поряд із зростанням питомої ваги універсальних цінностей зростає роль локальних ідентитетів, у яких людина шукає захисту від стандартизації свого життєвого середовища. Проникність національних кордонів під натиском глобалізації зробила регіон активним суб'єктом міжнародної політики. На фоні множинності ідентичностей актуалізуються ті, що пов'язані з простором. Саме соціологія регіонів, як зазначає луганський дослідник І. Кононов, стає тією “теорією середнього рівня”, завдяки якій поглиблюватиметься загальне розуміння простору в соціології [1, с. 57–78]. Зміщення дослідницької уваги у сферу просторових уявлень привело до якісно нового розуміння регіону та спільноти, яка проживає у його межах. Група та регіон набувають рис “колективної суб'єктності” (регіонального співтовариства) [2, с. 7]. Водночас формується нове регіональне світосприйняття, коли регіон характеризується чіткою локалізацією – як територія, як субспільнота, і як ідентифікаційна система.

В Україні суттєвий внесок у розвиток соціології регіонів та регіоналістики зробили такі вчені як І. Кононов, Г. Коржов, О. Стегній, М. Чурилов. Регіональні особливості ідентичностей населення України досліджують також Н. Черниш, В. Серєда, О. Мусієздов, О. Філіппова, Л. Нагорна та ін.

Зауважимо, що у сучасній науці немає загальноприйнятого визначення понять “регіон” та “регіоналізм”. Ці теоретичні концепти досьогодні залишаються “невловимими” для багатьох науковців. З допомогою комплексу загальнонаукових методів аналізу та синтезу, класифікації та порівняння спробуємо коротко висвітлити основні підходи до розуміння поняття “регіон”, виокремити етапи формування, функції та параметри розрізнення регіонів, запропонувати своє визначення регіону.

Якщо говорити про трактування категорії “регіон” у соціогуманітарних науках, то перші спроби були здійснені на початку XX ст. в Америці та Західній Європі у межах фізичної, а згодом соціальної географії. Саме у той період з’явилися перші типології: регіони поділяли на фізичні (пов’язані з людською діяльністю) та природні (як природні зони розташування певних видів флори та фауни). Вітчизняна регіоналістика бере свій початок з радянського періоду 70–80-х рр. XX ст. Наука про регіони на цьому етапі розвитку мала економоцентричний характер, що суттєво обмежувало та звужувало бачення соціологами регіонального життя. Поза увагою залишались питання про чинники соціальної самоорганізації та морфогенез регіонів. Тому було запропоновано розрізняти економічне та соціологічне трактування цього поняття. Не менше зацікавлення проблемою формування та функціонування регіонів, їхніми особливостями розвитку існує, як уже зазначалось, у середовищі економістів, які розглядають регіон як територіальне утворення з відносно однаковими природно-кліматичними умовами і характерним напрямом розвитку виробництва, рівень та особливості якого залежать від сукупності таких факторів, як природні ресурси, матеріально-технічна база, галузева та соціальна інфраструктури тощо. Суперечливою категорією регіон залишається для дослідників сфери міжнародних відносин та регіоналістики. Російський учений І. Баригін наголошує на поліконтекстуальності цього феномену, що ускладнює наукові пошуки його універсального означення. В одній із своїх статей [3, с. 114–124] автор пропонує розглядати регіон у межах класичної, модерністської, постмодерністської, глобалізаційної та гендерної парадигм. Дещо не вписується, на наш погляд, у цьому парадигмальному ряді гендерна теорія: зрештою, сам автор відзначає, що зазначена парадигма не змогла утвердитись у рамках сучасного наукового знання про регіони та регіоналізм. Регіон є об’єктом дослідження ще однієї дисципліни – етнографії. В основі етнографічного районування (у нашому випадку України) закладено особливості побуту і матеріальної та духовної культури населення різних місцевостей. Найбільш поширеним є поділ на регіони, які мають свої райони та підрайони [4, с. 126]. Отже, ми запропонували короткий огляд соціогуманітарних дисциплін, у поле зору яких потрапляють питання утворення та функціонування регіонів та регіоналістики загалом.

Сьогодні відомо два способи ідентифікації регіону – нормативний і аналітичний. З нормативної позиції регіон виступає одиницею адміністративно-територіального поділу держави, який полегшує процес просторового планування та забезпечує ефективність управління територією. Отже, створення регіону є наслідком вияву політичної волі. Що ж стосується аналітичного підходу до визначення регіону, то цей підхід ґрунтується на функціональних критеріях, таких як географічні чи соціоекономічні. Відмінності між двома зазначеними підходами, на нашу думку, полягають у тому, що у межах нормативного підходу регіон розглядають найчастіше як об’єкт урядових реформ, а сам підхід орієнтований на політичні практики. Натомість прихильники аналітичного підходу до вивчення регіону розглядають цей феномен з позиції наукової, досліджуючи особливості та критерії просторового поділу території. Однак обидва підходи не є достатніми для дослідження такого багатогранного феномену як регіон, оскільки не охоплюють питань, пов’язаних з культурним фоном того чи іншого регіону та історією формування.

Російський дослідник у царині регіоналістики Г. Яровой [5, с. 21–30] пропонує декілька найвідоміших концепцій регіону та регіоналізму, надзвичайно важливих, на наш погляд, для розуміння зазначених категорій. Автором однієї із концепцій є професор Європейського інституту у Флоренції М. Кітінг, який термін “регіон” співвідносить з поняттям простору. А, отже, регіон, згідно з його теорією, виступає місцем перетину різних прострів, зокрема: територіального, політичного, соціального, економічного, функціонального, інституційного, екологічного та інформаційного. Спробуємо детальніше пояснити цю концепцію. Відомо, що будь-який регіон володіє низкою спільних для усіх регіонів характеристик, таких як наявність території, регіональної спільноти, економічної інфраструктури та політичних інститутів. Водночас у кожному регіоні ці характеристики мають свої особливості: територія може бути рівнинна чи високогірна, прибережна чи внутрішня; за політичним критерієм регіон може бути більш чи менш автономним з власною структурою соціальних інститутів, схожою / відмінною від загальнонаціональних; за рівнем економічного розвитку регіони можуть бути менш чи більш розвиненими, що значною мірою залежить від спеціалізації регіону тощо; за критерієм регіональної спільноти регіони можуть відрізнятися мовними та етнічними особливостями, регіональними ідентичностями, звичаями і традиціями у межах єдиного державного утворення. Формування регіону та регіональної спільноти, як невід’ємної умови його існування, неможливе без розгляду регіональної ідентичності, яка включає емоційну прив’язаність до певного регіону, відчуття близькості та спорідненості з ним. Адже місце (територія) відіграє важливу роль у формуванні ідентичності, оскільки цей процес має внутрішній (триває у свідомості індивіда) та зовнішній (проявляється у системі взаємодії людини з навколишнім світом) виміри. Вітчизняний дослідник Г. Коржов виділив три головні компоненти регіональної ідентичності [6, с. 110]: когнітивний компонент, що полягає в поінформованості щодо регіональної спільноти, до якої належить індивід, про її спосіб життя, традиції, історію, соціально-економічний та політичний стан регіону, про типові характеристики представників цієї спільноти тощо; емоційний компонент як сукупність почуттів, емоцій, настроїв, які відчуває індивід стосовно своєї приналежності до регіональної спільноти. Ці почуття можуть варіюватись від позитивних до негативних і навіть до цілковитого несприйняття; поведінковий компонент, який характеризує готовність до дії, сформованої на основі когнітивно-емоційного сприйняття себе як представника регіональної спільноти.

У своїх працях І. Кононов [7, с. 127] та О. Барбаков [8, с. 97–98] розглядають регіон як систему, що складається зі семи підсистем: фізико-географічної, економічної, політико-адміністративної, етнічної, соціокультурної, правової, політичної. Автори наголошують на тому, що така структура потребує доповнення і не забезпечує цілісного бачення регіону.

Безумовно, регіон розглядають не лише як матеріально-просторове середовище, а й як субспільноту, яка на правах складової частини входить до територіально окреслених спільнот (держави чи міжнародного співтовариства). Київські дослідники О.Г. Стегній та М.М. Чурилов пропонують трактувати регіон як територіально диференційовану спільноту людей, що характеризується певними економічними та культурними особливостями, притаманними їй соціальною структурою, організацією влади,

способом життя [9, с. 5]. Оперуючи термінологією авторів, актуальним для нас є їхнє бачення структури регіону, який складається з центру, напівпериферії та периферії. Зв'язок між ними детермінує рівень розвитку того чи іншого регіону. Адже центри, як відомо, акумулюють різні інновації, щоб згодом поширювати їх на периферійні зони. Проміжною ланкою між ними є напівпериферія, яка експлуатується ядром, але експлуатує периферію. Саме напівпериферія – найбільш динамічна в усій ієрархічній системі, за рахунок якої відбувається реорганізація простору в періоди економічних потрясінь. Якщо говорити про соціальну структуру зазначених територій, то для центру характерна “бюрократизація” структури робочих місць, що призводить до надмірного зростання непродуктивних підрозділів, а також простежується поляризація соціальної структури, орієнтація індивідів на підвищення власного соціального статусу; для напівпериферії характерний відносно гомогенний соціальний склад населення з його орієнтацією на підвищення доходів; периферії відповідає переважання працівників з традиційними навиками аграрної праці, а також орієнтація на збереження традиційних цінностей та сильний опір щодо будь-яких інновацій.

Регіон як соціально-територіальну спільноту трактує російський соціолог М.І. Лапін, спосіб дослідження якого він вбачає у формуванні соціокультурного портрета того чи іншого регіону з метою ефективнішого вивчення теоретичних та практичних аспектів його формування та функціонування. Дослідник пропонує два підходи до вивчення регіонів – загальнотеоретичний та конкретно-практичний [10, с. 25–26]. З позиції першого підходу регіон розглядають як історично сформовану на певній території спільноту, якій притаманна сукупність етнокультурних ідентичностей, спільність економічних умов та соціальної організації тощо. Регіон виконує функції аналогічні суспільним функціям, а водночас і специфічні, які відрізняють його від інших. З позиції другого підходу (конкретно-практичного) регіон досліджують як територіальну одиницю політико-адміністративної, економічної та соціально-культурної структури держави. Він виступає одночасно об'єктом та суб'єктом державного управління. Застосування цього підходу, на нашу думку, дає змогу виокремити індекси, які характеризують стан і динаміку розвитку регіону, рівень благоустрою та соціальне самопочуття населення, а також допомагають розпрацюванню стратегій розвитку регіону та підвищення рівня його привабливості для інвестування.

Актуальним, на наш погляд, є питання оформлення чи інституціоналізації. Г. Коржов [6, с. 111–112] виділяє чотири етапи: територіальне оформлення (йдеться про регіоналізацію повсякденних практик, які формують межі регіону); символічне оформлення регіону, що передбачає закріплення сукупності символів, які асоціюються з регіоном (назва, місцева мова, пам'ятки архітектури, видатні люди тощо); інституціоналізація (формування органів самоврядування, неурядових об'єднань, освітніх закладів, а також неофіційних повсякденних соціальних практик інституціоналізованого характеру, таких як стиль життя, моделі поведінки); формування регіональної ідентичності як результату постійного процесу інституціоналізації та трансформацій.

Щодо питання типологізації регіонів, то серед науковців також немає однозначної відповіді. Наприклад, німецький дослідник регіонів та регіоналізму П. Шмідт-Егнер у своїй концепції виділяє дві типології регіонів [5, с. 34], в основі яких закладено

особливості регіональної структури. Автор розглядає регіон у двох іпостасях: регіони як простори дій (горизонтальний тип) поділяються на регіони-ідентичності (домінуючими акторами у цих регіонах виступають культурні та політичні еліти, які є достатньо автономними і незалежними щодо зовнішніх впливів), адміністративні регіони та структурні регіони (у регіонах зазначених двох типів домінують представники політичних та економічних еліт, які піддаються сильним впливам ззовні); регіони як одиниці дій (вертикальний тип) поділяються на субнаціональні (регіони мікрорівня), транснаціональні (мезорівень) та міждержавні (макрорівень). Важливо пам'ятати про те, що теоретично кожному типу регіону як простору дії можуть відповідати усі три типи регіону як одиниці дії. Сучасні українські дослідники часто використовують мікрорівневу типологізацію, яка включає адміністративні, поселенські та економічні характеристики регіону в межах єдиного державного утворення з виокремленням восьми типів регіонів [11, с. 440–441]: мікрорегіони (ядро – окремі сільські поселення); малі регіони (територія селищних рад); внутрішньорайонні “кущі” (характеризуються яскраво вираженою гомогенністю кліматичних умов, історично сформованими економічними та соціально-психологічними зв'язками. Ядром являються великі за розмірами поселення з підприємствами та установами); адміністративно-територіальні райони (характерні такі ж ознаки, що й для внутрішньорайонних “кущів”, однак ядром виступають малі та середні за розмірами міста, селища міського типу, а також великі села); внутрішньообласні “кущі” (природно-кліматичні умови, економічні та соціально-психологічні зв'язки менш однорідні, ніж у регіонах вищезазначених типів); області; територіально-економічні райони (у регіонах цього типу немає чітко вираженого ядра, тим не менше вони характеризуються схожістю природно-кліматичних умов, історично сформованими соціально-просторовими зв'язками); зони, які складаються із декількох територіально-економічних районів.

Важливим питанням, на наш погляд, є виділення параметрів розрізнення регіонів. Якщо означити регіон як територіально-диференційовану спільноту, то треба брати до уваги не лише соціально-культурні особливості, а й матеріально-просторові: кліматичні особливості; територія (розміри, співвідношення просторів заселеної та незайманої природи, ландшафт); економічні особливості регіону (галузева спеціалізація, рівень транспортної доступності тощо); особливості історичного розвитку регіону; спільнота, що проживає на цій території; демографічні показники; особливості соціальної структури населення регіону; мовні відмінності; конфесійні відмінності; відмінності у політичних орієнтирах та соціальній поведінці. Звичайно, ми не претендуємо на створення універсального переліку параметрів розрізнення регіонів, адже кожен дослідник варіюватиме ці показники залежно від поставлених цілей.

З огляду на наші дослідницькі зацікавлення, до уваги братимуться субнаціональні регіони та їхні особливості (тобто на мікрорівні). При цьому не забуваємо про існування транснаціональних (мезорівень) та міждержавних (макрорівень) регіонів. Отже, регіон – це територіально диференційована спільнота людей, яка проживає на певній території з характерними для неї природно-кліматичними й економічними (галузева спеціалізація, рівень транспортної доступності тощо) умовами, та володіє специфічними соціокультурними ознаками (особливості історичного розвитку,

особливості соціальної структури населення, демографічні показники, мовні та конфесійні особливості, політичні орієнтири, особливості соціальної поведінки тощо). З огляду на запропоноване трактування поняття “регіон”, спробуємо виокремити функції регіону: функція життєзабезпечення передбачає використання ресурсів території та людського потенціалу її жителів для забезпечення порядку та цілісності регіону; інтегральна функція регіону стосовно індивіда забезпечує формування сукупності норм і цінностей, правил та зразків поведінки, притаманних для більшості мешканців регіону; функція диференціації реалізується через соціально-професійну і статусно-престижну структуру населення конкретного регіону; і, нарешті, регулятивна функція – виступає як синтез координації та контролю з боку органів влади та самоврядування, завдяки чому підтримується соціальний порядок у регіоні.

Варто зазначити, що в Україні не існує єдиної загальнонаціональної ідеї, яка б могла об’єднати усі регіони, враховуючи їхню специфіку. З огляду на те, що українська державність існує порівняно недовго з точки зору історії, то ми можемо спостерігати конкурування загальноукраїнськості з регіональністю, в основі якої, як зазначає О. Філіппова, закладено “територіальний конструкт етнокультурних, історичних, політичних та економічних особливостей того чи іншого регіону” [12, с. 262]. Отже, регіон – поняття історичне: він формується завдяки взаємодії процесів самоорганізації та організаційних заходів з боку держави. Унаслідок самоорганізаційних процесів формуються регіональні спільноти з їхніми регіональними ідентичностями, які співіснують з іншими ідентичностями, визначаючи поведінку та орієнтири людей. Сьогодні все ще спостерігаємо численні спекулювання поняттями регіон та регіоналізм, особливо серед політиків, які спотворюють і негативно висвітлюють соціокультурні відмінності регіонів. Більшість з них трактує регіоналізм як явище, споріднене з процесами дезінтеграції. Через відсутність однозначного розуміння регіоналізму у соціологічному дискурсі, він виступає таким собі “дволиким Янусом” за визначенням російського історика А. Макаричева [13, с. 53]: з одного боку, регіоналізм забезпечує інтегральні процеси, запобігаючи при цьому розмиванню меж між різними культурно-релігійними, етнічними, професійними спільнотами, а з іншого боку, тяжіє до сепаратизму.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Кононов І. Соціологія і проблеми просторової організації суспільства / І. Кононов // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2004. – №4. – С. 57–78.
2. Нагорна Л.П. Регіональна ідентичність: український контекст / Л.П. Нагорна – К.: ШІЕНД імені І.Ф. Кураса, 2008. – 405 с.
3. Барыгин И.Н. Теории международных отношений и регионоведение в контексте основных научных парадигм / И.Н. Барыгин // Политэкс. – 2005. – № 3. – С. 114–124.
4. Етнографія України: навч. посіб. / за ред. проф. С.А. Макаrchука. – Вид. 2-ге, перероб. і доп. – Львів: Світ, 2004. – 520 с.
5. Яровой Г.О. Регионализм и трансграничное сотрудничество в Европе / Г.О. Яровой – СПб.: Норма, 2007. – 280 с.

6. *Коржов Г.О.* Регіональні ідентичності та перспективи інтеграції українського суспільства / Г.О. Коржов // Наукові студії Львівського соціологічного Форуму “Традиції та інновації в соціології”: Зб. наук. пр. – Дрогобич: Посвіт, 2009. – С. 109–115.
7. *Кононов И.Ф.* Социология регионов: предмет, методы и перспективы развития / И.Ф. Кононов // Методология, теория та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: Збірник наукових праць. – Харків: Видавничий центр Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, 2003. – С. 126 – 130.
8. *Барбаков О.М.* Регион как объект управления / О.М. Барбаков // Социологические исследования. – 2002. – №7. – С. 96-100.
9. *Стегній О.Г.* Регіоналізм в Україні як об’єкт соціологічного дослідження / О.Г. Стегній, М.М. Чурилов – Київ, 1998. – 251 с.
10. *Лапин Н.И.* Регион, его статус и функции в российском обществе: теоретико-методологические основы исследования / Н. И. Лапин // Социологические исследования. – 2006. – №8. – С. 25 – 44.
11. Российская социологическая энциклопедия / [ред.-упоряд. академик РАН Г.В. Осипов]. – М.: Издательская группа НОРМА – ИНФ М, 1999. – С. 440-441.
12. *Филиппова О.А.* Украинская “региональность”, политика идентичностей и поиски оснований консолидации / О.А. Филиппова // Методология, теория та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: Зб. наук. пр. – Харків: Видавничий центр Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, 2003. – С. 261–265.
13. *Макарычев А.* Регионализм: проблемы и перспективы / А. Макарычев // Общественные науки и современность. – 1991. – №3. – С. 50 – 58.

РЕГИОН КАК ПРЕДМЕТ СОЦИОЛОГИЧЕСКОЙ РЕФЛЕКСИИ

И. И. Сидор

*Львовский национальный университет имени Ивана Франко,
ул. Университетская, 1, Львов, 79000, Украина,
ircja23@rambler.ru*

Анализируется мировой и украинский социологический дискурс о регионализме. Рассматриваются социологические концептуализации региона и определяется общее поле регионалистической проблематики с проблематикой этнокультурных идентичностей.

Ключевые слова: регион, регионалистика, этнокультурные идентичности.

REGION AS A SUBJECT OF SOCIOLOGICAL REFLEXION**I. I. Sydor**

*Ivan Franko University of L'viv,
Universytetska str., 1, Lviv, 79000, Ukraine,
ircja23@rambler.ru*

World and Ukrainian sociological discourse about regionalism is analysed. The intersection of sociological concepts of regionalism and ethno-cultural identity is defined.

Key words: region, regionalistics, ethno-cultural identity.

Стаття надійшла до редколегії 10.05.2011

Прийнята до друку 12.06.2011